

ბონდო არველაძე

კუმურდო

სოფელი კუმურდო მდებარეობს ჯაფახეთში, ახალქალაქიდან 14 კმ. დაშორებით. აქ არის საეპისკოპოსო კათედრალი — კუმურდოს ტაძარი. იგი აიგო იოანე ეპისკოპოსის (კუმურდოელის) ინიციატივით 964 წ. მასზე არსებული ქართული წარწერების მიხედვით ხუროთმოძღვარი იყო საკოცაბრი. კუმურდოს ტაძარი მისი არქიტექტურული მხატვრული სტილით და ხუროთმოძღვრული აღნაგობით არის ქართული კლასიკური არქიტექტურის ერთ-ერთი გამორჩეული ძეგლი. კუმურდოს საეპისკოპოსო ეპარქია ერთ-ერთი უძველესია ქართულ ეპარქიათა შორის. 506 წლის დვინის ქართულ-სომხურ-ალბანური ეკლესიების დადგენილებაზე ხელისმომწერთა შორის არის კუმურდოელი ეპისკოპოსის იოსების ხელმოწერა. აკად. ნ. ბერძენიშვილი თვლიდა, რომ იოანე ეპისკოპოსს, ჩვენამდე მოღწეული მხოლოდ ტაძრის აგება ეკუთვნის და არა საეპისკოპოსო კათედრის დაარსება: „ძნელი დასაჯერებელია, წუნდის და წყაროსთავის, როგორც საეპისკოპოსო კათედრათა არსებობის პირობებში (და ეს კი ასეც იყო) კუმურდოს საეპისკოპოსო კათედრა ყოფილიყო. ამიტომ უნდა დაუშვათ ან წუნდის საეპისკოპოსო კათედრაში იგივე კუმურდოს საეპისკოპოსოს კათედრა იგულისხმებოდა, ან კიდევ წუნდასთან გარკვეული ურთიერთობის პირობებში, მის დამცრობდაცემასთან დაკავშირებით და მის ნაცვლად წარმოიშვა კუმურდოს საეპისკოპოსო კათედრა. ძნელი დასაშვებია, რომ კუმურდოში X ს-მდის რაიმე სამლოცველო არ არსებულებო... ამის უტყუარი მოწმეა კუმურდოს „ჯვარი“ ტაძრის შესასვლელთან რომ არის აღმართული“.¹

აქვე უნდა ითქვას, რომ არეშის სვეტის წარწერის მიხედვით (881-891 წწ.) სოფელი კუმურდო უფრო ადრე იხსენიება ვიდრე ტაძარი. ეს ტაძარი, რომელსაც ორ ათეულზე მეტი ქართული სააღმშენებლო წარწერა ამკობს, ყოველგვარი დასაბუთების გარეშე სომეხმა მეცნიერმა სამველ კარაპეტიანმა სომხურ ტაძრად გამოაცხადა; მისი აშენების ინიციატორი ქართველი ეპისკოპოსი იოანე — სომეხ ჰოვჰანეს ეპისკოპოსად აქცია, ქართული არქიტექტურის ეს მშენებელი სურბ-ჰამბარძუმის სახელობის სომხურ ტაძრად

¹ ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, I, თბ., 1964, გვ. 136.

მონათლა.² რბილად რომ ვთქვათ, ამ მეცნიერულად დაუსაბუთებელ მოსაზრებას სათანადო პასუხი გავეციოთ.³

ჩვენი მეცნიერული ინტერესის სფეროში, ამჯერად მოექცა ტოპონიმი — კუმურდო. მას ქართველ მეცნიერთაგან არავინ შეხებია და კვლევის საგნად არავის უქცევია. ამიტომ, შესაბამისად არც სამეცნიერო ლიტერატურა არსებობს. სომხურ სამეცნიერო ლიტერატურაში მის შესახებ არის რამდენიმე სტატია. სომხურ ტოპონიმთა ხუთტომიან ლექსიკონში აღნიშნულია: „კუმურდო — უძველესი სომხეთის — ურარტუს და ასურასტანის საზღვრის თავთან, მანას ქვეყანაში მდებარე მხარე, მოხსენიებულია ასურულ იეროგლიფურ წარწერაში, როგორც მანას ქვეყნის ცენტრალური მხარე“.⁴

პროფ. ნ. ჰარუთიანის ურარტულ ტოპონიმთა ლექსიკონში კუმურდო ასეა განმარტებული: «...что на горе Харси и началом область и кумурдаицев, внутри страны Манеев».⁵ ამავე ლექსიკონში კიდევ გვხვდება კუმურდოს ადგილმდებარეობის ლოკალიზაცია: «...область города Армйниш города Аи(а) Канани (Азаканани) на горе Харси область Кумурдаицев внутри стран Манеев».⁶ მიუხედავად სომხურ ტოპონიმთა ლექსიკონის კუმურდოს კომენტარს. ამ კომენტარის მიხედვით იგი წარმოდგენილია, როგორც „უძველესი სომხეთის — ურარტუს და ასურეთის საზღვრის თავთან, მანას ქვეყანაში მდებარე მხარე“ (გვ. 271). აქ არასწორად არის ნახმარი „უძველესი სომხეთი“, რადგან სომხეთი ურარტუს თანამედროვე არასდროს ყოფილა, არც სომხურ-ურარტული სახელმწიფო არსებობდა, როგორც ზოგიერთი სომეხი ისტორიკოსი ფიქრობს.

ცნობილია, VI ს-ში ჩვ. წ-მდე წინა აზიაში ადგილი ჰქონდა ხალხთა დიდ გადაადგილებას. ამ პერიოდში დაიშალა ძველი სამეფოები და ჩამოყალიბდა ხალხთა ახალი კავშირები და ეთნიკური ჯგუფები, რომლებთანაც დაკავშირებულია თანამედროვე ამიერკავკასიის ხალხები. ამ ეპოქაში მოხდა ახალი ეთნიკური გადაჯგუფება წინა აზიაში. აკად. ბ. პიოტროვსკი ამის შესახებ აღნიშნავდა: «В середине VI в (ჩვ. წ-მდე) на Армянском нагорье появляются армяны, по видимости племен, получивший наименование по одному из племен в него входивших. Армяны возможно входившие ранее в состав Ванское царства, пришли ему на смену. Армены (т. е. союзплемен) под этими именем постепенно захватили основную часть бывшей территории Урартского государства, и именно этим надо

² ს. კარაპეტიანი, „ჯაჯახქ“, 2006, გვ. 319-337, ერევანი, (სომხ. ენაზე).

³ იხ. კრებული „გულანი“, 2009, გვ. 1-15; ახალციხის უნივერსიტეტში სამეცნიერო კონფერენციაზე წავიკითხე მოხსენება: „კუმურდო“ 2009, 27-28, VIII.

⁴ „სომხეთის და მისი მიმდებარე ტერიტორიების ტოპონიმთა ლექსიკონი“, ავტორები — თ. ჰაკობიანი, სტ. მელიქ-ბახშინიანი, ჰ. ბარსელიანი; ტ. III, 1991, გვ. 271 ერევანი (სომხ. ენაზე).

⁵ Н. Арутюнян, «Топонимика Урарту», Ереван, 1985, стр. 40.

⁶ იქვე, გვ. 134.

объяснимо по разнозначность терминов Упашту и Армин в вавилонских и персидского текстах Накширустемской и Бисутунской надпись Дария...»⁷

აკად. ბ. პიოტროვსკი აქვე გარკვევით ამბობს — «Но было бы совершенно неверно отождествлять арменов с урартами, или же считать их прямыми потомками урартов хотя несомненно, при образовании армянского народа в него влились остатка Урартов живущих на территории занятой арменами»⁸ (ხაზგასმა ჩვენია — ბ. ა.).

ამ ტომებს თავიდან მეთაურობდნენ არმენები, რომელნიც ცხოვრობდნენ ვანის სამეფოს სამხრეთ-დასავლეთ ნაწილში, ეს მეთაურობა შემდეგ გადავიდა ჰაიების ტომის ხელში. მაგრამ მეზობელი ტომები მათ ძველებურად მაინც არმენებად იხსენიებენ და არა ჰაიებად ან ჰაიასტანად, როგორც ისინი თავიანთ თავს უწოდებდნენ.⁹

აკად. გ. მელიქიშვილის აზრით, ურარტუს სამეფოს დაცემის (VI ს. ჩ. წ-მდე) შემდეგ ურარტელები მალე გაითქვიფნენ მათ ტერიტორიაზე მოსულ სომხურ ეთნოსში, აგრეთვე, ქართველურ ტომებში, რამდენადაც შეიძლება ვიმსჯელოთ ძველი ქართული სიმღერების მისამღერებში შემოსული ცალკეული ურარტული სიტყვებისა და გამოთქმების მიხედვით.¹⁰

ამდენად, „უძველესი სომხეთის“ ურარტუს თანამედროვედ გამოცხადება, როგორც აღნიშნულ სომხურ ტოპონიმთა ლექსიკონშია, ანაქრონიზმია, რადგან ურარტუს სამეფოს დაშლის შემდეგ (VI ს. ჩ. წ-მდე) გამოჩნდნენ სომეხთა წინაპრები ურარტუს ტერიტორიაზე. მანამდე სომხეთის სამეფო, როგორც ასეთი, არ არსებობდა და შესაბამისად არც სომეხი ერი იყო ჩამოყალიბებული.

მანას სამეფოს რაც შეეხება, I ათასწლეულის დასაწყისში ურმიის ტბის მიდამოებში არსებობდა სახელმწიფოს ტიპის რამდენიმე გაერთიანება, რომელთა შორის ერთ-ერთი მანას სამეფო იყო. ძვ. წ-ის IX ს-ში მანა გაძლიერდა (პირველად იხსენიება ძვ. წ-ის 843 წ.). და უკვე სამეფოდ ჩამოყალიბდა. აი, რას მოგვითხრობს მანას შესახებ ასურეთის მეფე სარგონი, რომელმაც იგი 714 წ. (ჩ. წ-მდე) დალაშქრა და პირწმინდად გაძარცვა. ამ ლაშქრობას სარგონი თვითონ ხელმძღვანელობდა. იგი გაცეცხლებულია მანას ხალხის სიმდიდრით და მაღალი კულტურით. მოსახლეობა მჭიდროდ ყოფილა დასახლებული. ციხე-ქალაქები ურიცხვი, როგორც ვარსკვლავნი ცისანიო, — ამბობს მეფე სარგონი.

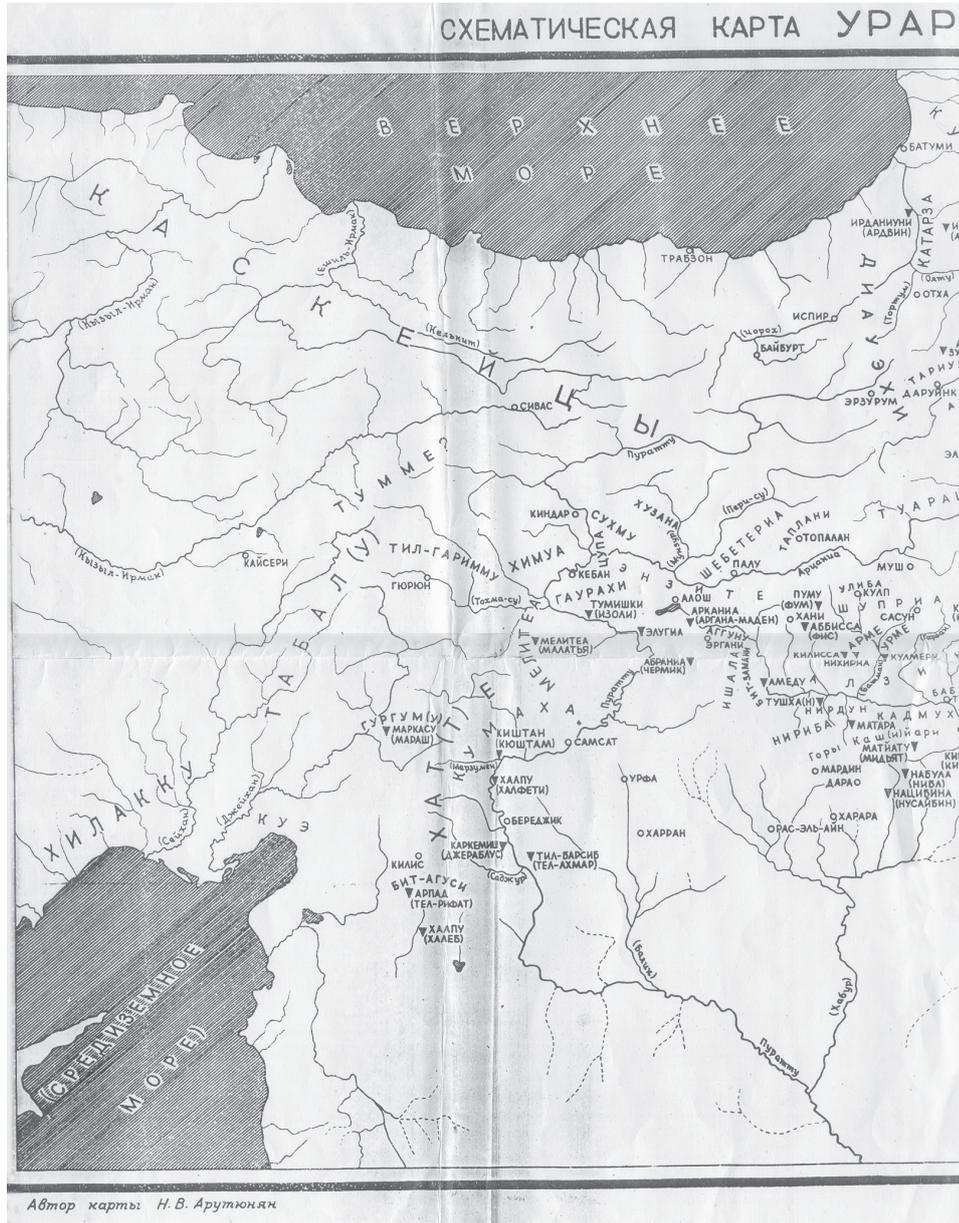
შენობები ხელოვნებითა და მტკიცედ ყოფილა ნაგები, ქვისა და აგურის კედლებით და დიდი კვიპაროსების კოჭებით შეკრული. ქალაქებს გარს ერტყა მეტად განიერი, მტკიცე კედლები ბურჯებით და ღრმა თხრილები. „ასურის ჯარებით მე კალიასავით დაუფარე მათი ქალაქები... მე დავწვი მათი მშვე-

⁷ Б. Б. Пиотровский, «История и культура Урарту», 1944, Ереван, с. 334.

⁸ იქვე.

⁹ იქვე, გვ. 338.

¹⁰ ქსე, ტ. 10, 1986, გვ. 68.

ნიერი სადგომები... ქერის და ხორბლის უშველებელი ზეგები, რომელსაც ისინი მრავალი დღის განმავლობაში აწვობდნენ თავიანთ ბელებში ქვეყნისა და ხალხის შესანახად, მე დაგატვირთვინე ჩემს ჯარებს ცხენებსა, ჯორებსა, აქლემებსა და ვირბზე და მივიტანე და დააწვობინე ჩემს ბანაკში, როგორც მთები. ჩემს კაცებს უხვად ვაჭამე საჭმელი, რამდენიც შეეძლოთ, მათ შეაგროვეს სანოვარის უხვი მარაგი უკან ასურეთში წასაღებად. მე აგრეზე დიდებული ხეხილის ბაღები და მათი ურიცხვი ვენახები, მე ბოლო მოვუდე მათ მთელ სასმელს. მე აგრეზე მათი დიდი ტყეები, რომელიც ლელიანივით ხშირი იყო, უდაბნოდ ვაქციე ეს ქვეყანა და დაწვი მოჭრილი ხეები... 146 ქალაქი მათ მიდამოში მე დაწვი, როგორც ბუჩქნარი და როგორც გრიგალმა კვამლით დაფარე პირი ზეცისა“¹¹ — ტრაბახობს ეს ბარბაროსი.

ასურელები ცეცხლით და მახვილით შეიჭრნენ მანას სამეფოში, მაგრამ ხალხი ყოველი მტკაველის მიწისთვის მამაცურად იბრძოდა. მტრის მოახლოებას მანაელები მთის მწვერვალებზე აღმართულ ბოძებზე ცეცხლის ანთებით ატყობინებდნენ ერთმანეთს. სამხედრო სიგნალიზაციის ეს წესი ძველ საქართველოშიც გამოიყენებოდა. სპეციალურ კოშკებს აშენებდნენ და მტრის მოახლოებისას მათზე ცეცხლის ანთებით ნიშანს აძლევდნენ — „ფრთხილად იყავით, მტერი შემოგვესიაო“. სამხედრო სიგნალიზაციის ეს წესი აღწერილი აქვს რუსთაველს, როცა ამბობს: „კვამლსა შეიქმენ ლაშქარნი“-ო. მართალია, მანაელებმა შეუპოვარი ბრძოლა გაუმართეს ასურელებს, მაგრამ მტერი ბევრად უფრო მრავალრიცხოვანი იყო და გამარჯვებაც მას დარჩა: **„მანას სამეფო აოხრდა, ხალხი კი ზოგიერთი თემიდან მთლიანად აიფარა და ჩრდილოეთისკენ გადაიხვეწა. ასე ხდებოდა ხოლმე მოსახლეობის გადასვლა ერთი ქვეყნიდან მეორე ქვეყანაში“**¹² (ხაზგასმა ჩვენია — ბ. ა.).

აკად. გ. მელიქიშვილი არ გამორიცხავს იმის შესაძლებლობას, რომ მანას სამეფოს გაგლენა, მისი ძლიერების ხანაში (IX-VIII ს. ძვ. წ-ით), ვრცელდებოდა ამიერკავკასიამდე.

მანა VII-VI სს. მიჯნაზე საბოლოოდ დაიმორჩილა მიდიამ და შეიერთა.¹³ აკად. გ. მელიქიშვილის ვარაუდით, მანას მოსახლეობა ხურიტული უნდა ყოფილიყო. ასურეთის იმპერიის დაცემის (VII ს.) შემდეგ მისი ტერიტორია გაიყვეს მიდიამ და ბაბილონმა. მანა მოხვდა მიდიის საზღვრებში. როცა სპარსეთმა საბოლოოდ ბოლო მოუღო მიდიის სამეფოს, მანა აქემენიდების იმპერიის ფარგლებში მოხვდა. ამ მოვლენამ მანას ქვეყნის მოსახლეობის ირანიზაცია დააჩქარა, მისი მოსახლეობის მნიშვნელოვანი

¹¹ აკად. ივ. ჯავახიშვილი, პროფ. ნ. ბერძენიშვილი, აკად. ს. ჯანაშია, „საქართველოს ისტორია უძველესი დროიდან XIX საუკუნის დამდეგამდე“, აკად. ს. ჯანაშიას რედაქციით, საქართველოს სსრ სახელმწიფო გამომცემლობა, თბ., 1943, გვ. 33.

¹² იქვე.

¹³ Г. Меликишвили, «Некоторые вопросы истории манейского царства» / Вестник древней истории, 1949, №1. ст. 59-60.

ნაწილის თანდათანობით სრული ასიმილაცია მოხდა ირანულ ტომთან.¹⁴

ვიდრე ჯაგახეთის კუმურდოს შესახებ ვიტყვოდე, უპრიანია მოკლედ გადავხედოთ ჯაგახეთისა და მისი სახელწოდების ისტორიას. ჯაგახეთი ერთ-ერთ ურარტულ წარწერაშია მოხსენიებული „ზაბახ“ ფორმით, როგორც დაპყრობილი ქვეყანა. აკად. ს. ერემიანის აზრით, რადგან ურარტუს მეფე არგიშტ I-ის წარწერაში ზაბახა დაპყრობილ ქვეყნად არის ნახსენები, ეს ნიშნავს, რომ თითქოს ამ დროს — 785 წ. ჩვ. წ-მდე, სომეხი ხალხი ეთნიკურად უკვე ჩამოყალიბებული იყო და სომხური სამეფოც არსებობდა.¹⁵ ამას კი წერს, მაგრამ რაიმე წყარო ან არგუმენტი არ მოაქვს გარდა იმისა, რომ ამ დროს ზაბახა დაპყრობილი ქვეყანა ყოფილა. საინტერესოა, რატომ არ შეიძლებოდა ზაბახას მოსახლეობა, როგორც ტომი, თემა ისე დაეპყრო ურარტუს მეფეს არგიშტ I-ს. ეს არგუმენტი არ გამოადგება აკად. ს. ერემიანს იმის დასამტკიცებლად, თითქოს VIII ს-ში ძვ. წ-ით სომხეთი სამეფო იყო, ან სომეხი ეთნოსი უკვე იყო ჩამოყალიბებული. ეს არის ანაქრონიზმი, რადგან სომეხთა წინაპრები ურარტუს სამეფოს დაცემის (VI ს. ძვ. წ-ით) შემდეგ ჩნდებიან ურარტუს ტერიტორიაზე. მანამდე სომეხებს არც სამეფო ჰქონდათ და ეთნოსის ჩამოყალიბებაზე ზომ ლაპარაკიც ზედმეტია. ესეც არ იყოს, ვინ დაამტკიცა ზაბახას მკვიდრნი რომ სომეხები იყვნენ? ზაბახას სახელწოდების მიხედვით თუ ვისმჯელებთ, ზაბახაში ქართველთა წინაპარი ტომი ცხოვრობდა და არა სხვა, მით უმეტეს სომეხი ტომი.

მცხეთაში, არმაზისხევის ერთ-ერთ გათხრილ სამარხში აღმოჩნდა ქართლის ერისთავის (II ს. 30-50-იანი წლები) მეფე ფარსმანის დროინდელი წარწერა — ზევახ. იგი II ს-ის 30-50 წლებში პიტიანში ყოფილა. არმაზის ამ ნაპოვნ ბილინგვაში ზევახი მოხსენიებულია, როგორც უდროოდ გარდაცვლილი სერაფიტის მამა. არმაზისხევი აღმოჩენილია მდიდრული სამარხი, რომელიც თვით ზევახს ეკუთვნოდა. უამრავ ძვირფას ნივთს შორის ერთ-ერთ ბალთის თვალზე ამოკვეთილია ქალ-ვაჟის გამოსახულება გარსშემოვლებული ინტიმური წარწერით „ზევახ, სიცოცხლე ჩემო — კარპაკი“.

ზევახი იხსენიება, აგრეთვე, არმაზისხევის კიდევ ერთ მდიდრულ, როგორც ჩანს, ქალის სამარხში ნაპოვნი ბეჭდის თვლის წარწერაში.¹⁶ ზაბახა-ჯაგახ-ის იდენტობაზე მეცნიერები არ დაჯობენ.¹⁷

ზაბახა-ჯაგახეთი ოდითგან იყო ქართველი მეფის მცხეთოსის შვილის, ჯაგახოსის საუფლისწულო მამული, თავისი მკვიდრი ქართველთა წინაპრებით.¹⁸

ქართულ მეცნიერებაში დადგენილია, რომ მეფე არგიშტ I-ის წარწ-

¹⁴ იქვე, გვ. 68.

¹⁵ ურარტუს სამეფო, რუკები, სომეხი ხალხის ისტორია, ტ. I, წიგნი I, ერევანი, 1998, გვ. 94, 132, 195, 203-204 (სომხ. ენაზე).

¹⁶ ქ. ს. ე. ტ. IV, 1979, გვ. 501 (აკად. გ. მელიქიშვილია სტატიის ავტორი).

¹⁷ იქვე.

¹⁸ ქართლის ცხოვრება, ს. ყაუხჩიშვილის რედაქციით, თბილისი, ტ. I, გვ. 75.

ერაში მოხსენიებული მხარეებიდან — დიაოხი გაიგებებოდა ტაოსთან, ზაბახა — ჯავახეთთან, ვიძროხი — ოძრხესთან, ქართზა — გოდერძის სახელწოდებასთან. „ფიქრობენ, რომ ამ სახელწოდებით აღნიშნული ქვეყნები იქვე იგულისხმებიან, სადაც ფეოდალურ ხანაში. ზაბახა ჩილდირის ტბის ჩ-ით ყოფილა ურარტუს ქვეყანაში, ე. ი. დაახლოებით კოლა-არტაანის ტერიტორიაზე... ყოველ შემთხვევაში ამ მხრივ ნიშანდობლივია წყაროთა ჩვენებანი, რომ კოლა-არტაანი მის უძველეს შემადგენლობაში იყო და შემდეგ ჩამოყალიბდნენ ცალკე ოლქებად“.¹⁹

აღსანიშნავია ისიც, რომ ჯავახეთი უძველესი დროიდან მოქცეული იყო აღმოსავლური და დასავლური ქართული კულტურის არეალში. ამას მოწმობს, როგორც არქეოლოგიური, ისე ენობრივი მასალა.²⁰

ამ ფაქტორებს ხაზს ვუსვამ იმიტომ, რომ სომეხი მეცნიერი სამველ კარაპეტიანი (არამარტო ის) ცდილობს ჯავახეთი ისე წარმოადგინოს, თითქოს იგი სომხეთის ორგანული ნაწილი იყო და თურმე სომხური კულტურა უძველეს დროიდან აქ უწყვეტად ვითარდებოდა.²¹

ჯავახეთში სომეხები გვიან არიან მოსულები. მათი რიცხოვნობა უპირატესობა ადგილობრივ, მკვიდრ ქართველებთან შედარებით გაიზარდა მას შემდეგ, როცა გენერალმა პასკევიჩმა 1830 წელს ერზერუმელი სომეხები შემოასახლა — 20.000 სული. 1830 წლამდე ჯავახეთის მოსახლეობის 95% ქართველები იყვნენ. დანარჩენი 5% შეადგენდა — სომეხები, ქურთები, თარაქამები და ებრაელები.²²

ასე რომ, ჯავახეთში რაიმე ერთიან სომხურ კულტურაზე ლაპარაკი ტენდენციურობაა, უფრო სწორედ — ისტორიის ფალსიფიცირება.

ეს მოკლე წილსვლა მანასა და ჯავახეთის ისტორიაში დამჭირდა იმიტომ, რომ დამედგინა შესაძლო ურთიერთკავშირი ამ ორ ტოპონიმს — მანას კუმურდოსა და ჯავახეთის კუმურდოს შორის.

ჩემ ხელთ არსებული მასალების მიხედვით დაუძებნე კუმურდოს ან-ალოგიური წარმოების ტოპონიმი ქართულ გეოგრაფიულ გარემოში, ასეთი აღმოჩნდა ორი ტოპონიმი: ახალქალაქის რაიონში სოფელი **შურდო** და ახალციხის რაიონში სოფელი **ხანდო**. ისიც იმ შემთხვევაში, თუ დო-ს ფუძისეულად არ განვიხილავთ.

ცნობილია, პირველი ქრისტიანული ეკლესიები შენდებოდა წარმართული სალოცავების ადგილზე. ამდენად, საფუძველი გვაქვს ვიფიქროთ, ტაძარი კუმურდო ასეთ ადგილას არის აშენებული. ნ. ბერძენიშვილს ეჭვმიუტანლად მიაჩნია, მცირე ეკლესიის არსებობა ამ ადგილას კუმურდოს ტაძრის აშენებამდე.

¹⁹ დ. ბერძენიშვილი, ნარკვევები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიიდან, თბ., 1985, გვ. 75.

²⁰ მერაბ ბერიძე, მესხეთის ტოპონიმთა სტრუქტურისა და ისტორიისათვის, თბ., 2008.

²¹ „ჯავახქ“, 2006, ერევანი (სომხ. ენაზე).

²² ივ. ჯავახიშვილის არქივიდან / გაზ. „ლიტერატურული საქართველო“, 1988, №43.

ახლა, რაც შეეხება მანას კუმურდოს და იქ მცხოვრებ კუმურდოელებს. ისინი, როგორც ჩანს, ხურიტები იყვნენ (მათი ირანიზაცია გვიან მოხდა) და ამ მხარის (ოლქის) სახელწოდების მიხედვით კუმურდოელებად იწოდებოდნენ. ისე როგორც მცხოვრებნი ქართლისა — ქართლელებად, იმერეთისა — იმერლებად, გურიისა — გურულებად და ა. შ.

ბუნებრივია, დაისმის კითხვა: საიდან გაჩნდა ტოპონიმი კუმურდო ჯავახეთში სოფლის სახელად? ტაძარი შემდეგ აშენდა. გავიხსენოთ ასურეთის მეფის სარგონის წარწერა: მანაელები რომ დაამარცხა, მისი ზოგიერთი თემი მთლიანად აიყარა და ჩრდილოეთისკენ გადაიხვეწა. ასე ხდებოდა ხოლმე მოსახლეობის გადასვლა ერთი ქვეყნიდან მეორე ქვეყანაში, — აღნიშნულია აკად. ივ. ჯავახიშვილის, პროფ. ნ. ბერძენიშვილის, აკად. ს. ჯანაშიას ავტორობით გამოცემულ ისტორიის სახელმძღვანელოში.²³

მართალია, განსხვავებული ისტორიული მიზეზის გამო მოხდა, მაგრამ ანალოგიური ვითარება იყო ტოპონიმის მიგრაციის თვალსაზრისით, როცა VIII ს-ის მეორე ნახევარში სამხრეთ რუსეთის ველებიდან და ჩრდილოეთ კავკასიიდან რამდენჯერმე შემოიჭრნენ სკვითები და კიმერიელები ამიერკავკასიასა და მცირე აზიაში. ისინი, როგორც სხვა ქვეყნებში, ამიერკავკასიაშიც დასახლდნენ. ამიტომ ზოგიერთ ოლქს შემორჩა მათი სახელები. მაგ.: **თრიალეთი დაკავშირებულია კიმერიელთა ტომის თრურის სახელთან, გოგაშენი — გოგების, ხოლო მის მეზობლად მდებარე საკაშენი — საკების სახელთან**²⁴ (ხაზგასმა ჩვენია).

ვფიქრობთ, ანალოგიურ შემთხვევასთან გვაქვს საქმე ტოპონიმ კუმურდოსთან დაკავშირებით. სირიის მეფე სარგონის მიერ მანას სამეფოს ბარბაროსულად განადგურების გამო კუმურდოს თემის გარკვეული ნაწილი თუ მთლიანად არა, აიყარა და გადმოიხვეწა ჯავახეთში. ისინი დასახლდნენ აბორიგენ ქართული ტომის გვერდით და ახალ სამკვიდროს მშობლიური კუთხის, კუმურდოს სახელი უწოდეს.

კუმურდოს ეტიმოლოგიას რაც შეეხება, ამ ბოლო წლებში იყო მცდელობა **კუმურდო — ყუმურდოთი** შეეცვალათ, მაგრამ დასაბუთება სჭირდება. სასურველია, თუ გაკეთდება. არის კიდევ მოსაზრება — კუმურდოს ეგვიპტური წარმომავლობის ტოპონიმად მიჩნევის შესახებ. ეს ისტორიულ კონტექსტში არ ჯდება და ამიტომ გაჭირდება მისი გაზიარება. ერთი პირობა მისი ახსნა ქართული ენის საფუძველზე ვცადე, მაგრამ შედეგს ვერ მივაღწიე. ტოპონიმი **კუმურდო** ალბათ უფრო აიხსნება ხურიტული ენობრივი მონაცემების საფუძველზე, რამდენადაც, როგორც ვნახეთ, მანას სამეფოს კუმურდოელთა მიგრაცია ჯავახეთში რეალური ჩანს.

²³ „საქართველოს ისტორია უძველესი დროიდან XIX საუკუნის დამდეგამდე“, აკად. ს. ჯანაშიას რედაქციით, საქართველოს სსრ სახელმწიფო გამომცემლობა, თბ., 1943, გვ. 33.

²⁴ Г. Меликишвили, К истории древней Грузии, თბილისი, 1969, გვ. 212.